

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.3712>

ArticleHistory:

Received

12/10/2025

Accept

29/11/2025

**Available
online**

30/11/2025

THE CONTRIBUTIONS OF ARAB LINGUISTS TO THE FIELD OF SEMANTICS ARAP DİL BİLGİNLERİNİN ANLAMBİLİM ALANINA KATKILARI¹

Muhammet Kasım ERDEN²

Abstract

This study examines the contributions of Arab linguists to the field of semantics and offers a comparative analysis of semantic thought in both Western and Eastern traditions. In the West, semantics emerged later than other subfields of linguistics such as phonology, morphology, syntax, and lexicography. The abstract and multilayered nature of meaning has made it difficult to clearly delineate the boundaries of semantics, thus delaying its development as an independent scientific discipline. In contrast, in the Arab linguistic tradition, discussions concerning the relationships between expression (lafz), meaning (ma'nā), signification (dalāla), and context (siyāq) date back to the early centuries and constitute a conceptual foundation that anticipated modern semantic studies. The conceptual framework developed by Arab linguists not only enriched Arabic language studies but also contributed significantly to the broader field of linguistic philosophy and semantics. The study employs a qualitative research method, utilizing documentation and comparative analysis techniques for data collection and interpretation. The findings indicate that there existed a mutual interaction between Eastern and Western linguistic traditions; however, meaning-centered approaches originated earlier within the Arab linguistic heritage. In this respect, the study aims to provide a broader perspective on the historical development of semantics and to highlight the pioneering role of Arab linguists in shaping this discipline.

Keywords: Linguistics, Semantics, Meaning, Arabic Language, Arabic Linguists.

Özet

Batı'da anlambilim; sesbilim, biçimbilim, dizimbilim ve sözlükbilim gibi alt alanlara göre daha geç bir dönemde ortaya çıkmıştır. Nitekim anlambilimin konusunun anlam olması hasebiyle esnek olması, bu bilimin henüz sınırlarının çizilememesine neden olmuştur. Buna karşın Arap dil geleneğinde, erken dönemlerden itibaren lafız, anlam, delâlet ve bağlam ilişkileri etrafında yürütülen tartışmalar, modern anlambilimin temellerine ışık tutacak nitelikte olmuştur. Arap dil bilginlerinin ortaya koyduğu bu kavramsal birikim, yalnızca Arap dili çalışmalarına değil, genel anlamda dil felsefesi ve anlambilim araştırmalarına da yön vermiştir. Bu araştırma, Arap dil bilginlerinin anlambilim alanına sundukları katkıları ele almakta ve Batı ile Doğu'daki anlambilim anlayışlarını karşılaştırmalı bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, veriler dokümantasyon ve karşılaştırmalı analiz teknikleriyle değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular Doğu ve Batı dil gelenekleri arasında

¹ Bu makale Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Lafız-Mâna Ekseninde Arap Anlambilim Kavramları" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep / Türkiye. mkasimerden@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0677-6910>

karşılıklı bir etkileşim bulunduğunu; ancak anlam merkezli yaklaşımların kökeninin Arap dilcilerinin çalışmalarına dayandığını göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, anlambilimin tarihsel gelişimini daha geniş bir çerçevede ele alarak, Arap dil bilginlerinin bu alandaki öncü rolünü vurgulamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dilbilim, Anlambilim, Anlam, Arap Dili, Arap Dil Bilginleri.

GİRİŞ

Dil, tıpkı canlı bir varlık gibi sürekli bir dönüşüm ve gelişim içindedir. Bu değişimin temelinde ise insanın bitmeyen ihtiyaçları ve toplumsal etkileşimleri yer alır. Geçmişte dağınık hâlde bulunan dilsel bilgiler, 19. yüzyılda Ferdinand de Saussure (1857–1913) öncülüğünde bir araya getirilmiş ve dilbilim adı altında sistematik bir disipline dönüştürülmüştür. Saussure’ün başlattığı bu bilimsel yaklaşım kısa sürede gelişerek modern dilbilimin temelini oluşturmuştur.

Anlambilim, değeri başlangıçta tam olarak anlaşılmamış olsa da zamanla dilbilimin en önemli alt alanlarından biri hâline gelmiş ve günümüzde pek çok bilim dalının da ilgisini çeken geniş bir çalışma sahasına dönüşmüştür. Bugün “dilbilim” veya “anlambilim” denildiğinde genellikle Batı’da 19. yüzyılda doğan araştırmalar akla gelir. Oysa bu tür çalışmaların kökleri, çok daha önce Müslüman dil âlimlerinin eserlerinde görülmektedir. Nitekim İslâm dünyasında erken dönemlerden itibaren anlamla ilgili meseleler ele alınmış, bu çerçevede pek çok kıymetli eser kaleme alınmıştır. 4./10. yüzyıldan itibaren bu alanda bir duraklama yaşanmış olsa da, o dönemde biriken zengin miras günümüz dilbilim ve anlambilimine ışık tutacak niteliktedir.

Modern anlambilim konuları arasında yer alan anlam olayları -örneğin anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam kayması ve anlam değişmesi- İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren hem dil bilginlerinin hem de müfessir ve usûlcülerin ilgisini çekmiştir. Kur’ân-ı Kerim, Câhiliye döneminde kullanılan bazı kelimelere yeni anlamlar kazandırmış; böylece kimi kelimelerde anlam daralması, kimilerinde genişleme veya kayma gibi değişimler meydana gelmiştir. Bu durumun farkında olan erken dönem dil âlimleri, kelimelerin İslâm öncesi anlamlarını ve sonradan kazandıkları yeni anlamları sözlüklerde, ansiklopedik eserlerde, risâlelerde ve tefsirlerde titizlikle kaydetmişlerdir. Yine lafız ve anlam ilişkisi açısından Arap dilinde kullanılan terâdüf (eş anlamlılık), furûk (yakın anlamlılık), iştirâk (çok anlamlılık) ve ezdâd (zıt anlamlılık) gibi kavramlar, aslında yeni değildir. Bu konular 2./8. yüzyıldan itibaren tartışılmaya başlanmış; aralarındaki farklar ve anlam alanları belirlenmeye çalışılmıştır. Özellikle Sîbeveyhi’nin lafızlara dair yaptığı “lafız ve anlamı farklı kelimeler”, “lafızları farklı, anlamı bir olan kelimeler” ve “lafızları aynı, anlamları farklı kelimeler” şeklindeki tasnifi, kendisinden sonraki araştırmalara yön vermiştir. Daha sonraki açıklamalar da büyük ölçüde bu sınıflandırmaya dayanmıştır.

Bu çalışmada, anlambilim biliminin Doğu ve Batı’daki gelişim süreci, Arap dil bilginlerinin bu sahaya olan katkıları ve Arap dünyasındaki anlambilimsel meselelerden örnekler ele alınacaktır.

1. Anlambilim ve Tarihi Gelişimi

“Anlambilim” terimi, İngilizce *semantics* ve Fransızca *sémantique* kelimelerinden dilimize çevrilerek kullanılmaktadır. Türkçede bu kavram genellikle “anlambilim” şeklinde ifade edilse de zaman zaman yabancı kökenli bir terim olan “semantik” sözcüğü de tercih edilmektedir. Arap dünyasında ise klasik dönemlerde bu alan ‘ilmü’d-delâle (علم الدلالة) adıyla anılmıştır. Modern dönemde ise hem ‘ilmü’d-delâle kavramı kullanılmaya devam etmiş hem de Batı dillerinden alınan *semantik* ifadesi

benimsenmiştir. Bazı Arap dilbilimcileri ise aynı kavramı ‘ilmü’l-*ma’nâ* (علم المعنى) şeklinde adlandırmıştır (Ömer, 1998: 11).

“Semantik” kelimesi, “gösterge” anlamındaki Yunanca *sēma* kökünden türetilmiş olup “şu veya bu anlama gelmek, anlam aktarmak” anlamına gelen *sēmainō* fiiline dayanmaktadır. Bu kelime, zamanla anlamla ilgili incelemeleri kapsayan bir bilim terimini karşılar hâle gelmiştir (Guiraud, 1996: 16).

Anlambilimin kapsamı ve sınırları konusunda tam bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bu durum, literatürde yapılan farklı tanımlardan da anlaşılmaktadır. Örneğin Pierre Guiraud ve Michel Bréal, anlambilimi “anlamları ve bu anlamların değişim yasalarını inceleyen bilim dalı” olarak tanımlarken (Guiraud, 1996: 18); John Fodor ve John Lyons ise “anlamın incelenmesi” olarak tarif etmişlerdir (Lyons, 1983: 360). Daha genel bir ifadeyle anlambilim; dildeki sözcüklerin, sözcük gruplarının ve cümlelerin anlamlarını inceleyen dilbilim koludur. Bu nedenle anlambilim, yalnızca kelime anlamını değil, cümle düzeyindeki anlamı da konu edinmektedir (Akşehirli, 2004: 11).

Genel kabul gören sınıflamaya göre anlambilim üç ana türe ayrılır: *Genel anlambilim*, *felsefî anlambilim* ve *dilbilimsel anlambilim*. Genel anlambilim, dili psikoloji, sosyoloji ve mantık gibi bilimlerle ilişkilendirerek ele alır. Bu yaklaşım, onu felsefî ve dilbilimsel anlambilimden ayırmak için kullanılmaktadır. Felsefî anlambilim ise göstergebilimin bir alt dalı olup göstergelerle onların gönderimleri arasındaki ilişkileri incelemektedir. Dilbilimsel anlambilim ise görece daha yeni bir dal olup dilin anlam yönünden sistemli biçimde incelenmesini konu edinir (Guiraud, 1996: 7, 11).

Doğan Aksan’a göre anlambilim, *durgun anlambilim* ve *gelişmeli anlambilim* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Durgun anlambilim, sözcük, anlam ve kavram gibi konular üzerinde durur. Gelişmeli anlambilim ise anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam kayması gibi anlam değişimleriyle; deyim ve ad aktarması gibi söz sanatlarını kapsar. Bu ikinci türdeki anlam olaylarının ortak yönü, ortaya çıkışları için zaman unsuruna ihtiyaç duymalarıdır (Aksan, 2015: I/30-31)

1.1. Batı’da Anlambilimin Gelişimi

Anlam ve anlambilim üzerine yürütülen çalışmalar oldukça eski dönemlere kadar götürülebilmekle birlikte, 20. yüzyılda Ferdinand de Saussure’un ortaya koyduğu sistem, Batı’da dilbilimin gelişiminde bir dönüm noktası olmuştur. Saussure’dan sonra bu sahada yapılan araştırmalar hızla artmış ve disiplin daha sistematik bir yapı kazanmıştır.

1.1.1. Saussure Öncesi Anlam Anlayışı

Anlambilim, bir bilim dalı olarak oldukça yenidir. Onun dilbilimin bir alt kolu olarak kabul edilmesi 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, anlam üzerine yürütülen düşünsel faaliyetler insanlık tarihi kadar eskidir. Nitekim 19. yüzyılda yapılan şey, aslında uzun süredir farklı adlarla sürdürülen bir çalışma alanına ad vermekten ibarettir (Uzun, 2000: 109). Bu nedenle anlambilim konusuna dolaylı biçimde temas eden eski dönem çalışmalar dikkate alındığında, bu bilimin kökleri Eski Hint ve Eski Yunan düşüncesine kadar uzanır (Aksan, 2016: 140).

M.Ö. 4. yüzyılda Hindistan’da Yaska, dildeki sözcüklerle nesneler arasındaki ilişkiyi ele almış; aynı dönemde Yunan filozofu Platon da *Kratylos* adlı eserinde adlandırma ve anlam ilişkisini tartışmıştır. Hint dilbilimcilerinden Pāṇini’nin *Ashtādhyāyī* adlı eserine açıklama getiren bilginler de kelimelerin doğrudan nesnelere mi yoksa onların türlerine mi delalet ettikleri gibi meseleleri

incelemişlerdir. Nagesa Bhatta da sözcük-nesne ilişkisini açıklamaya yönelik kuramlar geliştirmiştir.

Eski Yunan'da Herakleitos, Demokritos, Protagoras ve Aristoteles gibi düşünürler dil felsefesi, dilbilim ve dilbilgisi üzerine önemli görüşler ortaya koymuşlardır. Ortaçağ'da sözlükçülük ve gramer alanlarında kaydedilen ilerlemeler, Yeniçağ'da Dante gibi edebî şahsiyetlerin eserlerinde de dilbilim problemlerinin tartışılmasına zemin hazırlamıştır (Aksan, 2016: 21-23).

17. yüzyılda Paris'te Port Royal okulunun hazırladığı *Port Royal Dilbilgisi*, dilbilim problemlerine sistematik bir bakış sunmuş ve birçok kavramı açıklığa kavuşturmuştur. Aynı dönemde John Locke sözcüklerin anlamları üzerine durmuş, Bacon, Leibniz, Herder ve Humboldt ise dil ile düşünce arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Leibniz'e göre dildeki unsurların anlam bakımından çözümlemesi, zihnin işleyişini anlamak için en uygun yoldur.

18. yüzyılda anlambilimin bağımsız bir alan olarak ortaya çıkışının temelleri atılmıştır. Alman dilci K. Reisig, 1826-1827 yıllarında yazdığı *Vorlesungen über Lateinische Sprachwissenschaft* adlı eserinde, Yunanca *sēmasia* sözcüğünden türettiği *sēmasiologie* terimini ilk defa kullanmış ve bu başlık altında anlam konularını ele almıştır. Bu nedenle anlambilimin bağımsız bir inceleme alanı hâline gelmesinde Reisig öncü bir isim olarak kabul edilir.

Reisig'in ardından Arsène Darmesteter, *La Vie des Mots* adlı eserinde anlam değişimleri ve anlam olayları üzerinde durmuştur. Ancak anlambilimin kurumsallaşması Michel Bréal'in katkılarıyla olmuştur. Bréal, *Sémantique* adlı eseriyle "semantics" terimini dilbilim literatürüne kazandırmış, anlam-biçim ilişkisi, anlam değişimleri ve anlamın oluşumu konularını derinlemesine işlemiştir (Sa'rân, 2000: 106).

Bu ilk klasik eserler, sonraki dönemlerde anlambilim teorisinin gelişimine zemin hazırlamıştır. Erdmann, Jaberg ve Meillet'in çalışmaları ile Paul ve Wundt'un kuramlarında anlambilimsel çerçeve belirginleşmiştir. Bu süreçte anlamın tespiti, etimoloji çalışmalarında anlamın rolü ve anlam değişiminin nedenleri üzerine ilgi giderek artmıştır (Ullman, 1986: 13-15).

1.1.2. Saussure Sonrası Anlam Anlayışı

Anlambilim, 19. yüzyılın ortalarında bağımsız bir bilim alanı olarak ortaya çıkmış, yüzyılın sonlarına doğru ise alt dallarıyla birlikte olgunlaşmıştır. Dilbilimin diğer alanlarına kıyasla oldukça geç ortaya çıkan bu disiplin, konusunun soyut niteliği ve bazı dilbilimcilerin ilgisizliği nedeniyle uzun süre ihmal edilmiştir (Guiraud, 1996: 10; Aksan, 2015: III/142).

20. yüzyılın başlarında İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure, dilin bir dizge (sistem) olduğunu ileri sürerek dilbilime yeni bir yön kazandırmıştır. Saussure, dilin doğası, işleyişi ve incelenme yöntemlerine dair ilkeleri ortaya koymuş; özellikle "gösterge" kavramı ile anlamın dilsel düzeyde çözümlenebilmesine imkân sağlamıştır (Aksan, 2016: 24).

Saussure'ün öncülüğünde dil çalışmalarında "eşzamanlılık" ve "artzamanlılık" ayrımı yapılmış, böylece dilin bütünsel bir yapı olarak ele alınması sağlanmıştır. Bu yaklaşım, sözcük düzeyinde anlam araştırmalarından dilin tüm birimlerinin karşılıklı ilişkilerine dayalı bütüncül anlam incelemelerine geçişi hızlandırmıştır. Prag, Kopenhag ve Cenevre ekolleri ile Amerikan dilbilim okulu, ses ve biçim yapılarıyla birlikte anlam sorunlarına da eğilmişlerdir (Aksan, 2015: III/142).

Fransız göstergebilimci Algirdas Julien Greimas, 1949–1958 yılları arasında yaptığı çalışmalarla, sözcüğün tek başına bir dil birimi olmadığını ve dilin derin yapısında anlamın asıl belirleyici unsur olduğunu savunmuştur. Bu doğrultuda, Saussure’ün öngördüğü “genel dilbilim” projesinin, yalnızca sözcükbilim değil, anlamın evrensel yapıları üzerine kurulması gerektiğini ileri sürmüştür. Greimas’ın 1966’da yayımladığı *Sémantique Structurale: Recherche de Méthode* adlı eseri, yapısal anlambilimin temellerini atmış; bu yaklaşım, dilin anlamsal örgüsünü inceleyen yeni bir metodolojinin doğmasını sağlamıştır.

Yapısal anlambilimin gelişiminde B. Pottier de önemli katkılarda bulunmuştur (Rifat, 1998: 172–174). John Lyons’un 1963’te yayımladığı çok ciltli *Semantics* adlı eseri ise modern anlambilimin en kapsamlı çalışmalarından biri olarak kabul edilir. Lyons bu eserinde anlambilim terimlerini sistemleştirmiş, benzer kavramlar arasındaki farkları örneklerle açıklamıştır (Asutay, 2012: 26–27).

Tamba-Mecz, anlambilim tarihini üç döneme ayırmaktadır. Bunlardan ilki, 1883–1931 yıllarını kapsayan gelişmecî dönem olup, Bréil ve Trier gibi bilginlerin oluşturduğu; dildeki anlamların gelişimi, sözcüklerin tarihi ve anlambilime özgü ilkelerin belirlenmesi gibi konuların ele alındığı dönemdir. İkincisi, 1931–1963 yıllarını içine alan karma dönem olup, sözcüklerin tarihi ve söz varlığının kuruluşu gibi konularla uğraşan Ulmann ve Guiraud gibi araştırmacıların öncülük ettiği dönemdir. Üçüncü dönem ise 1963’ten günümüze kadar uzanan dilsel modeller dönemi olup, sözcük anlambiliminden tümce anlambilimine geçişin yaşandığı; Chomsky, Katz ve Fodor gibi bilginlerin temsil ettiği dönemdir (Tamba-Mecz, 1998: 12, 40).

Günümüzde anlambilim çalışmaları, çok sayıda araştırmacı tarafından dilbilimsel anlambilim çerçevesinde ele alınmakta ve dilbilim açısından incelenmektedir. Carnap ve Montague gibi düşünürler ise anlambilimi mantıkla ilişkilendirerek, dilin mantıksal yapısı üzerine eserler kaleme almışlardır (Aksan, 2016: 19).

1.2. Arap Anlambiliminin Gelişimi

Arap dilbilim -özellikle anlambilim- çalışmaları, dini metinlerle güçlü bir bağ içerisindedir. Nitekim Arap dil çalışmaları, Kur’ân’ın yazıya geçirilmesiyle başlamıştır. Yazılı metne geçişle birlikte Arap dili çeşitli sorunlarla karşılaşmış, bu sorunları çözme çabası dilbilim çalışmalarının doğmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca Arap olmayanların Arapçayı öğrenme arzusu da bu çalışmaları teşvik etmiştir. Dil çalışmaları, 2./8. ile 4./10. yüzyılları kapsayan ilk dönemlerde büyük bir gelişme göstermiştir. Bu bağlamda Sîbeveyhi’nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eseri dikkat çekicidir. Daha önce herhangi bir yazılı kaynak bulunmamasına rağmen, dilin bütün yönlerini ayrıntılı biçimde ele alması dilbilimcileri hayrete düşürmüştür (Çıkar, 2002: 256).

İslam dünyasında dilbilim çalışmalarının başladığı bu dönemde, dilin kelime yapısı, kelimelerin uğradıkları anlam değişimleri ve cümle içindeki dizilişleri farklı ıstılahlarla ifade edilmiştir. Dilin yapısal konuları sarf, söz dizimi konuları nahiv, sözlükbilim, anlambilim, sesbilimi ve dilin söz varlığı ise “ilmü’l-luga”, “fikhü’l-luga” veya “metnü’l-luga” başlıkları altında ele alınmıştır. Daha sonraki dönemlerde, dilin grameri ve cümle yapısıyla ilgilenen Sîbeveyhi (ö. 180/796), Müberred (ö. 286/900), İbn Mâlik (ö. 672/1274) ve İbn Hişâm (ö. 761/1360) gibi dil bilginlerine *nahviyyûn*; el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), el-Asmaî (ö. 216/831), Ebû Ubeyde Ma’mur b. Müsennâ (ö. 210/825), İbn Dureyd (ö. 321/933), Ezherî (ö. 370/980), İbn Cinnî (ö. 392/1002), İbn Fâris (ö. 395/1004) ve Seâlibî (ö. 429/1038) gibi, dilin söz varlığı, ses ve anlamıyla ilgilenenlere ise *lugaviyyûn* denilmiştir (Hicâzî, ts: 86).

İslâm kültüründe dil alanında kaleme alınan eserler, genellikle dinî saiklerle ve Arapçanın öğretimine yönelik olarak hazırlanmıştır. Ancak bu çalışmaların bir kısmı, Saussure'ün sistemleştirdiği modern dilbilim anlayışıyla örtüşmektedir. Bu noktada İbn Cinnî'nin *el-Hasâis* adlı eseri öne çıkar. Bu eser, Arap dilinin ilkeleri, sesleri, kalıpları, yapıları ve anlam boyutunu çağdaş dilbilim yaklaşımına benzer biçimde ele alır. İbn Cinnî, bu eserinde gayesinin bir nahiv kitabı yazmak olmadığını, dile ait yasaları ve anlam derinliklerini ortaya koymak olduğunu açıkça ifade etmiştir (İbn Cinnî, ts: 1/33).

Yine Saussure, Bloomfield, Martinet ve Chomsky gibi modern dilbilimin öncüleriyle; Farâbî (ö. 339/950), Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110), İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), İbn Haldun (ö. 808/1406) ve Hafâcî (ö. 1069/1659) gibi İslam alimlerinin dil anlayışları arasında dikkat çekici benzerlikler vardır (Civelek, 2002: 211, 229). Ayrıca modern dilbilimde daha sonradan ele alınan lafız-anlam ilişkisi, anlamın değeri, eş adlılık (terâdüf), çok anlamlılık (iştirâk), zıt anlamlılık (ezdâd), anlam daralması, anlam genişlemesi, mecaz ve istiâre gibi konular, klasik dönem Arap dilcileri tarafından yüzyıllar önce incelenmiştir (Kaya, 2008: 350). Bu durum, Arap dilbilim geleneğinin modern anlambilimin öncüsü sayılabilecek bir zenginliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Özellikle lafızların delâleti konusuna büyük önem verilmiştir. Bu bağlamda Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn* adlı eseri, lafızların anlam alanlarını ve ses değişimlerine dayalı yapılarını sistematik biçimde incelemesi bakımından önemlidir. Aynı yöntemi izleyen diğer sözlük yazarları da olmuştur. Bu konuda dikkat çeken eserlerden bazıları, İbn Fâris'in *es-Sâhibî fî fikhî'l-lugati'l-Arabiyye ve suneni'l-Arab fî kelâmihâ*, Seâlibî'nin *Fikhü'l-luga ve sırrü'l-Arabiyye'si* ve İbn Sîde'nin *el-Muhassas* adlı eseridir.

Anlambilime dair bir diğer önemli çalışma türü, istikâk esasına göre yazılmış sözlükler ile kelimelerin hakiki ve mecazî kullanımlarını ele alan eserlerdir. Bunlardan ilki için İbn Fâris'in *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, ikincisi için ise ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Esâsü'l-belâğ'a'sı* örnek gösterilebilir. Ayrıca terâdüf, iştirâk, ezdâd gibi anlam ilişkilerini ele alan, anlam gelişimlerini inceleyen çalışmalar da anlambilim kapsamında değerlendirilebilir.

Dinî kelime ve kavramların semantik tahliline dair ilk örneklerden biri, Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) *ez-Zine fî'l-kelimâti'l-İslâmiyye* adlı eseridir. Bu eser, kelimelerin câhiliye döneminden İslâm dönemine uzanan tarihî gelişimini ortaya koymaktadır. Ayrıca İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'inde, günümüz anlambiliminde ele alınan lafız-mâna ilişkisi, delâlet türleri ve anlamın oluşumu gibi meselelerin işlendiği görülmektedir.

Geçmişteki âlimlerin anlambilime yaptıkları katkılar arasında, usûlcülerin lafızların anlamlarını doğru biçimde kavrayabilmek için belirledikleri kurallar ve şartlar da sayılabilir. Bu çerçevede, naslardaki hükümlerin belirlenmesinde rol oynayan nahiv ile usûl ilimlerinin dayanışması sonucunda ortaya çıkan nahiv edatlarını konu alan çalışmalar da önem arz etmektedir (Tuleymât, 2016: 9).

Dilbilim, genellikle modern dönemde Batı kökenli bir disiplin olarak tanıtılmıştır. Batı kaynaklı eserlerde dilbilim tarihine dair anlatımlar çoğunlukla Eski Yunan ve Roma dönemindeki çalışmalara odaklanmıştır. Ancak bu eserlerde Ortaçağ'da Arap dil bilginlerinin katkılarına ya hiç değinilmemekte ya da yüzeysel biçimde bahsedilmektedir. Halbuki Ortaçağ'da yapılan en nitelikli dil araştırmaları Müslüman âlimler tarafından gerçekleştirilmiştir.

İslâm medeniyetinin teşekkülüyle birlikte, önceki ve çağdaş kültürlerin bilimlerine ilgi artmış; bu kapsamda tercüme ve araştırma faaliyetleri büyük bir ivme

kazanmıştır. Arap dil bilginleri, bilimsel incelemelerini sürdürerek kısa sürede eşsiz bir ilmî miras oluşturmuşlardır (Morsî, 2021: 1, 28). İslâm ulemâsı, Arap dilini gramer, sözlükbilim, sözcükbilim, sesbilim ve anlambilim gibi modern dilbilimin tüm alt dallarına uygun bir biçimde ele almış, bu alanlarda kalıcı bir birikim bırakmıştır. Dolayısıyla, modern dilbilim çalışmalarında bu zengin mirastan yeterince yararlanılamamış olması önemli bir eksikliktir. 2./8. ve 7./13. yüzyıllar arasında İslâm dünyasında yapılan çalışmaların, çağdaş dilbilim araştırmalarına yeni açılımlar ve katkılar sunabileceği açıktır (Civelek, 2002: 229).

Her ne kadar anlambilim terimi modern bir kavram gibi görünse de, mahiyet itibarıyla bu olgunun İslâmî ilimlerde farklı adlarla da olsa karşılığı bulunmaktadır. Klasik dönemde Arap dünyasında bu alan genellikle “‘ilmu’d-delâle” terkihiyle ifade edilmiştir. Modern dönemde ise bu kavram kullanılmakla birlikte İngilizce *semantics* kelimesinden uyarlanarak *al-simântik* (السمنتيك) ifadesi de kullanılmaktadır. Bazı araştırmacılar ise “‘ilmu’l-ma’nâ” terimini tercih etmişlerdir (Yenice, 2021: 50).

2.1. Arap Dilinde Anlam

Anlambilimin temel amacı, kelimelerin ifade ettiği anlamları tespit edip ortaya koymaktır. Bir konuşmada veya yazılı metinde yer alan kelimelerdeki anlamın doğru biçimde anlaşılabilmesi, sarf, nahiv ve siyâk bakımından cümlelerin doğru dizilimine bağlıdır. Bu unsurlardan herhangi birinin eksikliği, iletişimde anlam yönünden bir yetersizliği de beraberinde getirir. Netice itibarıyla “anlam” kavramı, *ed-dâl* (الدال) yani lafız ile *el-medlûl* (المدلول) yani mâna arasındaki ilişki olarak tanımlanabilir. Bu ilişki, aynı dili kullananlar arasında kendiliğinden gelişip yaygınlık kazanan doğal bir olgudur. Lafız ile mâna arasındaki bu tabîî bağ, çok sayıda bilim dalının da ilgi alanına girmiştir (Yenice, 2021: 46).

Arap dili kültüründe nahiv, sarf, belâgat ve sözlük çalışmalarında en çok tartışılan meselelerden biri, anlamın mahiyetidir. Ulemâ arasında çıkan birçok tartışmanın merkezinde de anlam bulunur. Hatta “anamlı olan şey makbul, anlamsız olan ise merduttur” anlayışı yerleşik bir ilke hâline gelmiştir (Hâzîmî, 2014: 91).

Arap dilinde anlamla ilgili çalışmalar genel olarak iki ana ekseninde gelişmiştir. Birincisi, eş anlamlılık, çok anlamlılık, zıt anlamlılık, hakikat-mecaz, hâs-âmm gibi lafızlar arasındaki delâlet ilişkilerine yönelik teorik incelemeler ve etimolojik tahlillerdir. İkincisi ise anlamla ilgili uygulamalı çalışmalar olup, garîbü’l-Kur’ân, garîbü’l-hadîs, fikhî terimler, hayvan ve bitki adları, lehçeler, mu’arrab (Arapçalaşmış) kelimeler ve nevâdir (nadir kullanılan kelimeler) gibi alanlarda yazılmış sözlük eserlerinden oluşmaktadır.

Batı’da lafızların delâleti konusundaki çalışmalar ancak 19. yüzyılın sonlarında başlamış, 20. yüzyılın başlarından itibaren gelişerek çağdaş dilbilim içinde yerini almıştır. Oysa Arap dünyasında bu tür araştırmalar, *Müşkilü’l-Kur’ân*, *İcâzü’l-Kur’ân* ve *Garîbü’l-Kur’ân* gibi eserlerle çok erken dönemlerde yapılmaya başlanmıştır. Müslümanlar, İslâm medeniyetinin ilk asırlarından itibaren Kur’ân’ı doğru anlamaya yönelik olarak dil konularıyla ilgilenmişlerdir. Nitekim Kur’ân’da kendilerine yabancı gelen veya anlamını bilmedikleri lafızları, sahâbe ve tâbiîn dönemi âlimlerine sorarak açıklığa kavuşturmuşlardır (Abdulkerim, 2006: 182, 259).

Kur’ân’ın harekelenmesi de bu çabalar kapsamında değerlendirilebilir. Zira nahiv ilminde ele alınan, lafızların harekelerinin değişmesiyle anlamlarının da değişmesi durumu bu bağlamda anlamlıdır. Bu çalışmaların tamamı, delâlet ilminin ilk nüvelerini oluşturmuş ve Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ında olgunlaşmış hâlini almıştır. 3./9. - 5./11. yüzyıllarda yaşayan Câhîz, İbn Cinnî ve İbn Kuteybe gibi dil bilginleri

ise özellikle anlam üzerinde durmuşlardır. Örneğin Cāhız, günümüz anlambilimiyle yakından ilişkili olan delâlet türleri, beyanın niteliği ve kısımları gibi konulara açıklık getirmiştir. Arap dilbiliminin öncülerinden biri kabul edilen İbn Cinnî de sesler, harfler ve onların anlamla ilişkisi üzerine yaptığı açıklamalarla, Batı dilbiliminin çok sonraları ele aldığı konulara öncülük etmiştir. Yine Arap dili gramerine yeni bir bakış kazandıran Abdulkâhîr el-Cürcânî, anlamın doğru biçimde elde edilmesi için gramerin nasıl, nerede ve niçin kullanılacağına dair yöntemleri *Delâilü'l-i'câz* adlı eserinde sistemli biçimde ortaya koymuştur (Kınar, 2008: 112, 182).

Anlamla ilgili çalışmalarda daha çok teorik yönü ele alan eserlere örnek olarak İbn Fâris'in *es-Sâhibî'si*, Seâlibî'nin *Fıkhü'l-luga'sı*, İbn Cinnî'nin *el-Hasâis'i* ve Suyûtî'nin *el-Müzhir'i* zikredilebilir. Pratik yönü ağır basan eserlere örnek olarak ise Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-Ayn'ı*, İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *el-Cemhere'si*, Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-luga'sı*, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mu'cemü mekâyisi'l-luga'sı*, Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *es-Sihah'ı*, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab'ı* ve Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-muhîti* gösterilebilir (Abdulkerim, 2006: 260-261).

2.1.1. Arap Dil Bilginlerinin Anlambilime Katkıları

Ebû Bişr Sîbeveyhi (ö. 180/796)

Klasik Arap dilcilerinin önde gelenlerinden ve nahiv ilminin kurucusu kabul edilen Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri, kendisinden önce yazılı bir kaynak bulunmaması sebebiyle son derece önemli bir başvuru kaynağıdır (Çıkar, 2002: 256). Eser, Arap dilinin nahiv, sarf ve fonetik yönlerini kapsamlı biçimde ele almakta; gramer kurallarını açıklamanın yanı sıra dilin anlam ve pratik boyutlarını da irdelemektedir. Sîbeveyhi, bu kitabındaki bilgilerin büyük kısmını hocası Halîl b. Ahmed'ten (ö. 175/791) aktarmıştır (Özbalıkçı, 2009: 37/131).

Bazı kelimelerin yapıları itibariyle belirli anlamlara delâlet ettiğine dair Sîbeveyhi ve hocası Halîl b. Ahmed örneklerle açıklamalar yapmışlardır. İbn Cinnî, *el-Hasâis* adlı eserinde onlardan nakillerde bulunarak, Halîl b. Ahmed'in şu örneklerine yer verir: Araplar, devam eden bir ses olduğu için cırcır böceğinin ötüşüne صر الجندب, kesik kesik bir ses çıkardığı için şahine صر البازي derler. Yine Sîbeveyhi, الفعلان vezninde gelen النقران/sıçramak ve الغلايان/kaynamak gibi masdarların “hareket ve düzensizlik” anlamı taşıdığını; kelimedeki hareketlerin peş peşe gelmesinin fiildeki hareketi, sondan bir önceki harfteki uzatmanın ise düzensizliği ifade ettiğini belirtmiştir (İbn Cinnî, ts: 1/65, 153).

Sîbeveyhi, *el-Kitâb*'ında lafız-mâna ilişkisini açıklarken lafızları üç gruba ayırmıştır:

1. Lafız ve anlamları farklı kelimeler,
2. Lafızları farklı, anlamı bir olan kelimeler,
3. Lafızları bir, anlamları farklı kelimeler.

Bu tasnif, daha sonra anlambilimde terâdüf (eş anlamlılık) ve iştirâk-i lafzî (çok anlamlılık) gibi kavramlara temel teşkil etmiştir (Sîbeveyhi, 1998: 1/24).

Sîbeveyhi, i'râbı yalnızca nahiv konusu olarak değil, aynı zamanda anlama götüren bir araç olarak değerlendirmiştir. Ona göre i'râb, cümlenin anlamsal yorumuyla doğrudan ilişkilidir. Bu ilişkiyi pratik örneklerle ortaya koyan Sîbeveyhi'den itibaren Arap gramerinin merkezinde yer alan 'âmil teorisi, i'râbın gerekçesini oluşturmuş; dolayısıyla i'râb-anlam ilişkisi bu teori etrafında şekillenmiştir. Daha sonra İbn Fâris de bu görüşü desteklemiş, doğru anlamın ancak i'râb kurallarının

uygulanmasıyla tespit edilebileceğini ve muhatabın cümleyi doğru anlaması için bu kuralların işletilmesinin zorunlu olduğunu ifade etmiştir (Sibeveyhi, 1998: 1/25).

Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820)

Fıkıh usûlünün temel prensiplerini belirleyen Şâfiî, *er-Risâle* ve *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserlerinde âmm ve hâs lafızları, anlam daralması ve genişlemesi yolları ile hüküm çıkarma yöntemlerini ayrıntılı biçimde açıklamıştır. Ahmed b. Hanbel'in ifadesiyle, "Şâfiî'ye kadar âmm ve hâs konularının ne olduğunu bilmezdik."

Arap dilinin inceliklerine hâkim olan Şâfiî, *er-Risâle*'sinde "İfadelerin bir olması, anlamların da bir olmasını gerekli kılmaz." başlığı altında, bir lafzın anlamının ancak cümle içerisindeki bağlamla ortaya çıkacağını savunmuştur. Bu yaklaşım, modern anlambilimdeki "bağlam teorisi" (théorie contextuelle) ile paralellik göstermektedir.

Yine o, terâdüf olgusunu kabul ettiğini şu sözlerle ortaya koymuştur: "Bu gibi lafızlar birbirinden farklı olsa da anlamları birdir." Ayrıca "Tek lafzın birden çok anlamı ifade etmesi Arap dilinin zenginliğindendir." diyerek müşterek lafızların (çok anlamlı kelimeler) varlığını da kabul etmiştir (Şâfiî, 1990: 79-80).

1.2.2.3. Ebû Osman el-Câhız (ö. 255/869)

Câhız, eserlerinde dilin kökeni, doğuş süreci ve lehçeleri gibi konulara yer vererek dilbilim alanına büyük katkılar sunmuştur. O, dilbilimin temelinde sesbilim (fonetik) ve anlam bilimi (semantik) bulunduğunu fark etmiş; bu nedenle özellikle *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eserinde ses ve anlam ilişkisini incelemiştir. Çalışmalarına ses kavramının tanımını yaparak başlamış, ardından kelimelerin zamanla anlam değişimlerine uğradığını, bazı anlamlarını yitirip yenilerini kazandıklarını belirterek anlam değişimi konusuna değinmiştir. Bu hususta çok sayıda örnek de vermiştir.

Câhız, ayrıca terâdüf (eş anlamlılık) meselesine ilk dikkat çeken isimlerden biridir. Bu kavramın tanımını yapmış ve ortaya çıkış nedenlerini açıklamıştır (Câhız, 1965: 1/330, 347). Aynı eserinde gösterge meselesine de yer vererek beş tür gösterge bulunduğunu belirtir: lafız, işaret, yazı, hesap (sayı) ve hâl. Ona göre lafız, anlamın taşıyıcısıdır; bu görüşüyle Saussure'ün "Kelimeler sınırlıdır, anlamlar ise sonsuzdur." düşüncesine paralel bir bakış açısı sergilemiştir.

Câhız, işaretin el, baş, göz veya omuz hareketleriyle gerçekleştirilebileceğini; uzakta bulunan kişilerin de elbise ya da kılıç gibi nesnelerle iletişim kurabileceklerini söyler. Örneğin birinin kılıcını kaldırması tehdit ya da uyarı anlamı taşıyabilir. Bazı durumlarda, yalnızca işaret göstergesi ile anlam aktarımı yapılabilirken, kimi zaman ise lafız anlamı tam olarak ifade etmekte yetersiz kalabilir. Câhız'a göre sayı ve yazı göstergeleri de anlam bakımından oldukça güçlüdür; bunların birçok faydası bulunduğunu ifade eder ve önemlerini destekleyen âyetlere yer verir. Hâl göstergesi ise ne lafız ne de işaret kullanılmadan, kişinin durumu veya sessizliğiyle anlam kazanan bir iletişim biçimidir. Bu tür göstergeler, insanlardan hayvanlara ve hatta cansız varlıklara kadar tüm varlık âleminde gözlemlenebilir (Câhız, 1998: 1/76-82).

1.2.2.4. Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890)

Ebû Hâtim er-Râzî'nin *Kitâbu'z-Zîne* adlı eseri, 4./10. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış olup Kur'an'daki bazı kelimeleri etimolojik olarak inceleyen ilk çalışmalardan biridir. Eserde yalnızca Kur'an lafızları değil, hadislerde ve câhiliye dönemi şiirlerinde geçen kelimeler de değerlendirilmiştir. Yazar, kelimeleri hem

bağlam hem de anlam ilişkileri (eş anlamlılık, çok anlamlılık vb.) bakımından incelemiştir.

Kitābu’z-Zīne, konularına göre düzenlenmiş bir kavram sözlüğü niteliğindedir. Ebû Hâtim, kelimeleri semantik bir yöntemle ele almış, onların İslâm’la birlikte kazandıkları dinî anlamları, geçirdikleri anlam değişim süreçlerini kronolojik bir sıraya göre tespit etmiştir. Bu yönüyle eser, Arap dilinde anlambilim açısından bir ilk sayılır.

Râgıb el-İsfehânî’nin *el-Müfredât* adlı eseri de kelimeleri tarihsel sıralamaya göre açıklaması bakımından bu geleneği devam ettirmiştir. Ebû Hâtim’in döneminde anlambilim üzerine bu kadar kapsamlı başka bir çalışma yapılmamış olması, *Kitābu’z-Zīne*’nin değerini artırmıştır. Ayrıca bu eser, 6./12. yüzyıldan 9./15. yüzyıla kadar birçok dilci tarafından referans alınmıştır.

Kur’ân’daki kelimelerin câhiliye ve İslâm dönemi anlamlarının eski Arap şiirine dayanarak açıklanması eserin bir başka özgün yönüdür (Türkoğlu, 2015: 178). Ebû Hâtim, bazı kelimeleri yorumlarken önce temel anlamı, ardından yan anlamı ve kimi zaman da pragmatik anlamı üzerinde durmuştur (Teyfur, 2016: 139, 157).

1.2.2.5. Ebû’l-Feth Osmân b. Cinnî (ö. 392/1001)

Dilbilim tarihinde İbn Cinnî’nin yeri, özellikle *el-Hasâis* adlı eserinden kaynaklanır. 4./10. yüzyılda yazılmış olmasına rağmen, kitabın konuları ve yöntemi modern dilbilim kitaplarıyla büyük ölçüde benzerlik gösterir. Eserde anlam, anlam değişimi, eş anlamlılık, çok anlamlılık, zıt anlamlılık, lafız-anlam ilişkisi gibi konular ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

İbn Cinnî, özellikle ses ve anlam ilişkisini derinlemesine incelemiş; ayrıca i’râb ve anlam yorumuna dair görüşleriyle anlambilim açısından önemli bir zemin oluşturmuştur. Modern dilbilimde Chomsky’nin çabalarıyla öne çıkan “cümle düzeyinde anlam analizi” anlayışının benzerine, İbn Cinnî’nin yüzyıllar önce değinmiş olması dikkat çekicidir. Ona göre anlam, lafızların zihinde oluşturduğu imgedir ve lafızlar bu anlamların göstergeleridir (İbn Cinnî, ts: 2/313). Bu yönüyle Saussure’ün gösterge anlayışına öncülük etmiştir; ancak Saussure göstergenin dış dünya ile ilişkisine vurgu yaparken, İbn Cinnî anlamı zihinsel düzeyde ele almıştır.

İbn Cinnî, lafızların anlama delaletini üçe ayırır: *lafzî*, *sınâ’î* ve *manevî delalet*. Lafzî delalet, kelimenin seslerinden veya kök harflerinden gelen anlamı; sınâ’î delalet, kelimenin yapısından (örneğin fiilin zamanına işaret etmesi); manevî delalet ise kelimenin anlamından türeyen başka anlamları (örneğin fiilin faili ima etmesi) ifade eder. Bu delalet türleri günümüz dilbiliminde morfolojik delalet kavramıyla benzerlik gösterir. Ayrıca İbn Cinnî, kelime yapılarını da incelemiş ve bunların anlam üzerindeki etkisini vezin morfepleri bağlamında ele almıştır. Özellikle if’âl, tef’îl, mufâ’ale, istif’âl gibi vezinlerle ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i âlet ve mübalağa kalıplarının anlam boyutlarını açıklamıştır (Asutay, 2012: 182-184).

1.2.2.6. Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004)

İslâm’ın yayılışıyla birlikte Arap dili, tüm yönleriyle sistematik biçimde incelenmiş ve kısa sürede bilimsel bir hüviyet kazanmıştır. Sarf, nahiv, belâgat, sözlükbilim, meânî, beyân, bedî’, i’râb ve şiir gibi birçok alan, “‘ulûmü’l-luga” veya “el-‘ulûmü’l-‘Arabiyye” başlığı altında toplanmıştır. Bu dönemde yaşayan İbn Fâris, dil çalışmalarına yeni bir bakış açısı kazandırarak “fikhü’l-luga” kavramını ortaya atan ilk kişi olmuştur.

İbn Fâris, *es-Sâhibî* adlı eserinde kendisinden önce farklı dilciler tarafından da işlenen konuları sistematik hâle getirip kendi yorumlarıyla bir bütünlük içinde

sunmuştur. Böylece dağınık hâlde bulunan dil meselelerini bağımsız bir bilim disiplini hâline getirmiştir. Onun bu yaklaşımı daha sonra Seâlibî'nin *Fıkhü'l-luga ve sırrü'l-'Arabiyye* ile Suyûti'nin *el-Müzahir fî 'ulûmi'l-luga* adlı eserlerinde sürdürülmüştür (İbn Fâris, 1997: 12).

Dilbilim alanında “fıkhü'l-luga” teriminin ilk defa geçtiği eser *es-Sâhibî*'dir. İbn Fâris, bir fıkıhçı olması nedeniyle fıkıh usûlünden ilham alarak bu terimi seçmiştir. Kitabının girişinde, Arap dilinin “usûl” ve “fürû”dan oluştuğunu; usûl kısmının dilin doğuşu ve genel kurallarını, fürû kısmının ise kelimeler ve anlamlarını kapsadığını belirtmiştir. Bu terim, kendisinden sonra Seâlibî tarafından da kullanılmış olsa da uzun süre sistematik bir tanım kazanmamıştır. 20. yüzyıla gelinceye dek “fıkhü'l-luga” terimi kullanılmamış, anlam çerçevesi ancak modern dilbilim gelişmeleriyle netleşmiştir.

İbn Fâris'in eseri, önceki dönemlerde Arapça gramer çalışmaları içinde yer alan birçok konuyu dilbilimsel bir bakışla ele almıştır. Eserde eş anlamlılık, çok anlamlılık, zıt anlamlılık ve sarfî anlambilim meselelerine değinilmiş; ayrıca dilin kökeni hakkında “tevkîfî mi, ıstılâhî mi?” tartışması yürütülmüştür (İbn Fâris, 1997: 13-14, 152-153).

Modern Arap dil çalışmalarında da “fıkhü'l-luga” kavramı, dilin kökeni, kuralları, gelişimi ve lehçeleri gibi konuları kapsayacak biçimde yeniden şekillenmiştir. Bu yönüyle İbn Fâris, hem modern dil anlayışının öncülerinden biri hem de fıkhü'l-luga disiplininin kurucusu kabul edilebilir (Morsı, 2021: 1, 28).

1.2.2.7. Ebû Mansûr es-Seâlibî (ö. 429/1038)

Seâlibî, *Fıkhü'l-luga ve sırrü'l-'Arabiyye* adlı eserinde anlambilim açısından dikkat çekici pek çok meseleyi ele almıştır. Kitabının ilk kısmında müteradif (eş anlamlı), müşterek (çok anlamlı) ve ezdad (zıt anlamlı) kelimeleri ele almış; ikinci bölümde ise Arapların sık kullandıkları ifadeler, üslup çeşitleri ve dilin genel yapısı gibi konulara yer vermiştir. İlk aşamada bu esere *Esrârü'l-lugati'l-'Arabiyye ve hasâisuhâ* adını veren Seâlibî, daha sonra kitabını “Fıkhü'l-luga” adıyla tanıtmış ve eser bu isimle ün kazanmıştır. Başlangıçta sadece bu adla müstakil bir şekilde yayımlanan esere, sonradan “Sırrü'l-'Arabiyye” bölümü de eklenmiştir (Topuzoğlu, 2009: 36/236).

Seâlibî, lafızların hem asıl anlamlarını hem de ikinci derecedeki mecazî anlamlarını açıklayarak kelimelerin taşıdığı anlam farklarını ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur. Buradaki “luga” terimini “dil” değil, daha çok “kelime” anlamında kullanmıştır. Eserinde Arapça, Farsça ve Rumca kelimeleri karşılaştırmalı biçimde ele alması da dikkat çekicidir. Bu yönüyle kitap, klasik anlamda bir dilbilim çalışmasından çok, anlam temelli bir sözlük görünümü taşımaktadır. Seâlibî eserini hazırlarken Halil b. Ahmed, Asmaî, Kisâî, Ferrâ, Ebû Zeyd el-Ensârî ve Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ gibi birçok dilcinin çalışmalarından da geniş ölçüde yararlanmıştır (Demirayak & Çöğenli, 2009: 64).

İbn Fâris'in *es-Sâhibî fî fıkhi'l-luga*, İbn Cinnî'nin *el-Hasâis* ve Seâlibî'nin *Fıkhü'l-luga ve sırrü'l-'Arabiyye* adlı eserleri, modern dilbilim anlayışına oldukça yakın konular içermektedir. Bu eserlerde Arap dili; gramer, morfoloji, semantik ve lehçebilim gibi yönlerden kapsamlı şekilde incelenmiştir. Her birinin kendine özgü bazı yönleri olsa da genel olarak dil yapısı ve anlam ilişkileri konularında ortak bir bakış açısı sergilerler (Asutay, 2019: 425).

1.2.2.8. Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79)

Cürcânî, Kur'ân'ın i'câzı (mucizevî yönü) üzerine yaptığı çalışmalarla dilbilim tarihinde önemli bir yer edinmiştir. O, lafız ve manayı sözün iki ayrı yönü olarak

değerlendirmiş; bu temelden hareketle nazım teorisini yani söz dizimi anlayışını geliştirmiştir (Yenice, 2021: 19). Cürcânî'nin bu yaklaşımı, dili bir sistem olarak gören Saussure'ün fikirleriyle benzerlik göstermektedir. Her iki düşünürde de anlam, sadece kelimelerden değil, kelimeler arası ilişkilerden doğmaktadır (Daşkıran, 2019: 260).

Cürcânî'ye göre anlamlı bir söz, ancak kelimeler arasında kurulan bağ ile ortaya çıkar. Nahiv (sentaks) kuralları ne kadar doğru olursa olsun, eğer kelimeler arasında işlevsel bir ilişki kurulmazsa o söz anlam değeri taşımayacaktır. Ayrıca bir ifadenin bağlam dışında söylenmesi, cümle gramatik olarak doğru olsa dahi anlamsal açıdan yetersiz kalacaktır. Örneğin, خرج زيد/Zeyd çıktı cümlesinin amacı sadece kelimelerin sözlük anlamını aktarmak değil, bu kelimeler aracılığıyla bağlama uygun bir anlam ifade etmektir. Cürcânî bu örnekle, anlamın nahiv kurallarına göre düzenlenmiş kelime ilişkilerinden doğduğunu ortaya koyar.

O, nahiv ilmini yalnızca i'rab açıklamalarıyla sınırlı görmemiş, cümledeki anlamı belirleyen bir ilim olarak ele almıştır (Cürcânî, 2004: 80-81, 97). Benzer şekilde Şâtıbî (ö. 790/1388) de anlamın kelimelerin tek tek anlamlarından değil, terkebî (bütüncül) anlamdan doğduğunu ifade etmiştir (Baltacı, 2005: 146-147).

Cürcânî'nin geliştirdiği “ma'ânî'n-nahv” kavramı, yani “nahiv kurallarının gerektirdiği anlamlar” ifadesi, günümüzdeki fonksiyonel (işlevsel) ve biçimsel anlam kavramlarının da öncüsü kabul edilir. Çünkü anlamlı bir söz dizimi oluşturmak için yalnızca kelime seçimi değil, biçimsel yapıların doğru kullanımı da gerekir. Biçimsel yapı, kelimelerin sözlük anlamlarından yola çıkarak cümlede şekilsel anlam bütünlüğünü sağlar. Sonuç olarak Cürcânî'nin nazım teorisi, doğru kelimeleri doğru yerde kullanma ilkesine dayalı bir anlam anlayışını temellendirmiştir (Yenice, 2021: 118).

1.2.2.9. Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505)

Fıkhü'l-luga sahasında en kapsamlı ve zengin kaynaklardan biri, Süyûtî'nin *el-Müzhir* adlı eseridir. Süyûtî bu kitabında hadis usûlü yöntemlerinden yararlanarak, sözlükbilimin ilk metodolojik temellerini oluşturmuştur. Eserde dil kökeni, lehçeler, ses değişimleri (ibdâl), türetme (iştikâk), kelime dönüşümleri (kalb), müstereklik, terâdüf, ezdâd, hakikat-mecaz, âmm-hâs ve mutlak-mukayyed gibi pek çok konuyu ayrıntılı şekilde ele almıştır (Durmuş, 1997: 451, 453).

Eserin bu kadar geniş içerikli olmasında, İbn Fâris'in *es-Sâhibî*, İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*, Müberred'in *el-Kâmil* ve Sibeveyhi'nin *el-Kitâb* gibi kaynaklardan yapılan alıntılar etkili olmuştur. Süyûtî, önceki kaynaklardan yaptığı bu alıntılarda son derece titiz davranmış, kaynaklarını açıkça belirtmiştir. Bu yüzden eseri intihal değil, sistematik bir derleme olarak değerlendirilmiştir. Özgün bir eser olmasa da fıkhü'l-luga meselelerini bir araya getiren en kapsamlı çalışmaların başında gelir (Şerif, 2020: 97).

Süyûtî, eserinde ayetler, hadisler, şiirler, atasözleri ve deyimlerden yararlanarak kelimelerin anlam, yapı ve kullanım farklılıklarını açıklamıştır (Kafes, 2014: 77-87). Onun ve benzeri dil âlimlerinin asıl amacı, Kur'an'ın doğru okunup anlaşılmasını sağlamak olmuştur (Kafes, 2008: 82). Ayrıca Süyûtî, *el-Müzhir*'de sadece fonetik ve morfolojik meselelere değil, semantik konulara da geniş yer vermiştir. “Ma'rifetü'l-elfâzi'l-İslâmiyye” başlıklı bölümde, İslâm'ın gelişile birlikte bazı Câhiliye dönemi kelimelerinin anlam genişlemesine uğradığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra anlam daralması, çok anlamlılık, eş anlamlılık ve zıt anlamlılık konularını da örneklerle ayrıntılı biçimde işlemiştir (Süyûtî, 1986: 1/294-303).

1.2.3. Çağdaş Arap Anlambilimi

19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına uzanan dönemde dil çalışmalarında farklı yönelimler ve yeni yaklaşımlar görülmeye başlamıştır. Bu dönemdeki araştırmalar, dilbilim alanına yeni bir soluk kazandırmış ve modern dil anlayışının temellerini atmıştır. Saussure ile birlikte dil araştırmalarında yepyeni bir dönem açılmış, onun öncülüğünde dilin doğası, yapısı ve işleyişi üzerine geliştirilen modern teoriler dünya çapında araştırmacılar için ilham kaynağı olmuştur (Civelek, 2002: 31-32, 42).

Buna karşılık Doğu dünyasında, özellikle Ortaçağ sonrası süreçte dilbilim alanı Batı'daki bilimsel gelişmelerin gerisinde kalmış, siyasi ve sosyal gerileme bu sahada da etkisini göstermiştir. Arap dilbilimi uzun bir duraklama dönemi yaşamış; özgün çalışmalar yerini çoğunlukla hâşiye ve şerh türü eserlere bırakmıştır. Doğu'da yapılan araştırmalar, çoğu zaman Batı'daki öncü çalışmaların taklit edilmesi şeklinde gelişmiş, bu nedenle 19. yüzyılın sonlarında başlayan dilbilimsel hareketler, Batılılaşma sürecinin bir parçası olarak şekillenmiştir (Başkan, 1987: 31).

Doğulu dilbilimcilerin bu dönemdeki çabalarının temelinde, Batı'daki bilimsel gelişmelerin etkisiyle kendi birikimlerini yeniden değerlendirme ve içinde bulundukları durumu aşma arzusu yatmaktadır. Bu bağlamda modern dönemin önde gelen dillilerinden Şidyâk, Yâzıcı, Attâr, Kabâdû, Tahtâvî ve Bustânî gibi isimler, ilerlemenin temel şartı olarak gelişmiş bir dil anlayışını görmüşlerdir. Batı'dan yaptıkları çeviriler, yeni terim üretimleri, temel eserlerin tahkik ve tashihleri ile dil üzerine yürüttükleri tartışmalar sayesinde Arapça'nın içinde bulunduğu durağanlıktan kurtulmasına katkıda bulunmuşlardır (Hammâdi, 1980: 10-12). Aynı şekilde, Batı kaynaklarından yapılan tercümelere ek olarak yeni yöntemlerle kaleme alınan eserlerin sayısı da artmıştır (Karagöz, 2009: 58).

Modern Arap dilbilimi ve onun bir alt dalı olan anlambilim incelendiğinde, iki temel yöneliş dikkat çeker: Bunlardan ilki klasik dönem birikimini metodik açıdan yeni bir bakışla değerlendiren ve eleştirel bir yaklaşım geliştiren anlayıştır; ikincisi ise klasik yaklaşımlardan tamamen bağımsız biçimde çağdaş dilbilimsel meseleleri ele alan yönelimdir (Kaya, 2008: 350).

Çağdaş Arap dilbilimcilerinden Temmâm Hassân (1918–2011), *Menâhicü'l-bahsi fi'l-luga* adlı eserinde klasik nahiv çalışmalarındaki Sîbeveyhi metodundan yararlanarak nahiv ile anlambilim arasındaki ilişkiyi incelemiş, iki alanın verilerini birleştirmeye çalışmıştır (Civelek, 2002: 43). Batılı dilbilimcilerin semantik yaklaşımlarını Arap dilbilimine taşıyarak araştırmacılara yeni bakış açıları kazandırmıştır (Tekin, 2010: 30). Hassân'a göre geleneksel nahiv kuralları anlamın ortaya çıkmasını zorlaştırmakta, bu nedenle klasik dönemdeki 'âmil teorisinden farklı olarak anlam bileşenlerini temel alan yeni bir teoriye ihtiyaç duyulmaktadır. O, bu anlayış çerçevesinde "tedâfurü'l-karâin" (karînelerin dayanışması) adını verdiği bir anlam teorisi geliştirmiştir (Yenice, 2021: 205).

Bir diğer önemli dilbilimci Ahmed Fâris eş-Şidyâk (ö. 1305/1887), klasik sözlüklere eleştiriler yöneltmek kelimelerin anlamlarının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini savunmuş ve bu doğrultuda modern bir sözlük hazırlama girişiminde bulunmuştur. *Sırrü'l-leyâl fi'l-kalbi ve'l-ibdâl* adlı eserinde dillerin etimolojik yapısını incelemiş, Arapça içinde yeni kelimeler türeterek dilin söz varlığını zenginleştirmiştir. Bunu yaparken klasik dilbilimcilerin kullandığı iştikâk, tevîd, naht, kalb ve ibdâl gibi yöntemleri yeni bir perspektifle yorumlamış, ayrıca kelimelerin sesleri ile anlamları arasında doğrudan bir ilişki olduğunu vurgulamıştır (Civelek, 1997: 442–443).

Çağdaş dönem araştırmacılarından İbrâhim Enîs (1906–1977) ise Arapçanın yalnızca klasik yöntemlerle incelenmesinin dilin gelişimini sınırladığını savunmuştur. *Delâletü'l-elfâz* adlı eserinde yapısalcı Bloomfield'in görüşlerinden esinlenerek modern semantik kavramlarını Arapçadaki karşılıklarıyla birlikte değerlendirmiştir. Ona göre klasik kaynaklar özümseindikten sonra, bu birikimin modern yöntemlerle yeniden yorumlanması gerekmektedir. Ayrıca Enîs, klasik i'râb anlayışını eleştirerek, i'râbın anlam üzerindeki etkisinin abartıldığını ileri sürmüş ve bu görüşleriyle tartışmalara yol açmıştır (Bilici, 2018: 140–141).

Bu dönemde öne çıkan bir diğer dilbilimci Ali Abdülvâhid Vâfi (ö. 1412/1992)'dir. *İlmü'l-luga* ve *Fıkhü'l-luga* adlı eserlerinde dili fonetik, sentaktik ve semantik yönlerden incelemenin gerekliliğini vurgulamış; dilin birbirine bağlı fakat bağımsız unsurlardan oluştuğunu ifade eden temel ilkeleri ortaya koymuştur (Kaya, 2008: 344).

Modern Arap dilbiliminin önemli isimlerinden Ahmed Muhtâr Ömer, yazdığı eserler ve katıldığı bilimsel toplantılarla bu alana önemli katkılarda bulunmuştur. *Medhal ilâ 'ilmi'l-luga*, *Ususu 'ilmi'l-luga*, *Dirâsâtü's-savti'l-luga*, *İlmü'd-delâle*, *Mu'cemü'l-kırâ'ati'l-Kur'âniyye* ve *el-Mu'cemü'l-'Arabiyyu'l-esâsî* adlı eserleri, Arap dilbilimi, sesbilimi, anlambilimi ve sözlükbilimi açısından temel kaynak niteliğindedir (Kaya, 2008: 347). Özellikle *İlmü'd-delâle* adlı kitabında anlambilimi dört ana bölümde ele almış; birinci bölümde semantiğin tanımı, tarihi gelişimi ve alt dallarına; ikinci bölümde semantik kuramlarına; üçüncü bölümde eş anlamlılık ve çok anlamlılık gibi kavramlara; dördüncü bölümde ise anlam değişimleri ve diğer semantik olgulara yer vermiştir (Arıkan, 2018: 70).

Ahmed Muhtâr Ömer, klasik ve modern yaklaşımları birleştiren disiplinler arası bir araştırmacıdır. *Divânü'l-edeb*, *el-Bahsü'l-lugavî 'inde'l-Arab* ve *Târihü'l-lugati'l-'Arabiyye fî Mısır* adlı eserlerinde erken dönem dil araştırmalarını incelerken; *Dirâsetü's-savti'l-lugavî* ve *el-luga ve'l-levn* gibi çalışmalarında modern dilbilim sorunlarını ele almıştır. Sîbeveyhi (ö. 180/796) ve Müberred (ö. 286/900) gibi klasik dilcilerle ilgili değerlendirmeler yaparken, aynı zamanda “anlamsal alan teorisi” (el-hukûlü'd-delâliyye) ve sözlükbilimdeki kullanım alanlarını da ayrıntılı biçimde tahlil etmiştir (Uysal, 2018: 18).

SONUÇ

Anlambilimle ilgili konular ve temel kavramların pek çoğu, İslâm dünyasında çok erken dönemlerden itibaren ele alınmış ve özellikle anlam merkezli tartışmalar açısından Batı'daki gelişmelerin önüne geçilmiştir. Bu durum, Arap dil bilginlerinin dili yalnızca bir iletişim aracı olarak değil, anlamın doğasını çözümlemeye çalışan bir düşünce alanı olarak gördüklerini göstermektedir. Dolayısıyla, günümüzde Batı'da yapılan dilbilim ve anlambilim çalışmalarının daha kapsamlı bir zemine oturabilmesi için Doğu'nun bu zengin ilmî mirasından yararlanılması büyük önem taşımaktadır.

Arap anlambilim geleneği, tıpkı Arap dilinin diğer bilim alanlarında olduğu gibi 2./8. - 4./10. yüzyıllar arasında önemli bir gelişme göstermiş; ancak bu dönemden sonra kısmen bir durağanlık sürecine girmiştir. Buna rağmen klasik dönemde ortaya konulan birikim, günümüz dilbilim ve anlambilim tartışmalarına yön verebilecek derinlikte teorik temeller sunmaktadır.

Modern çağda, özellikle Ferdinand de Saussure ile başlayan Batı'daki dilbilimsel hareketler Arap araştırmacıların dikkatinden kaçmamış; klasik dönemin kavram ve yaklaşımları modern düşünceyle yeniden yorumlanmıştır. Böylece Arap dilbilimi, geleneğin birikimini çağdaş bilgiyle buluşturarak kendine özgü bir yenilenme sürecine girmiştir.

Bugün dilbilim veya anlambilim denildiğinde akla çoğunlukla Batı merkezli çalışmalar gelse de, bu alanların kökleri İslâm dünyasının ilk yüzyıllarına kadar uzanmaktadır. Batı'daki araştırmacıların, ırk, dil, din ve kültür farkı gözetmeksizin insanlığın ortak faydasını gözeterek Doğu'nun bu köklü dil mirasından yararlanmaları, hem bilimin gelişmesine hem de kültürler arası anlayışın güçlenmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdulkerim, M. (2006). Semantiğin Arap ve Batı dünyasındaki serüveni (Çev. C. Divlekci). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47/2, 259-265.
- Aksan, D. (2015). *Her yönüyle dil: Ana çizgileriyle dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2016). *Anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Bilgi Yayınları.
- Akşehirli, S. (2004). *Temel anlambilim (semantik) kavramları üzerine bir inceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Alhamad, B. (2017). *Arap dilinde delâlet gelişimi (İbn Mâlik'in İkmâlu'l-İ'lâm bi Teslîsi'l-Kelâm adlı eseri örneği)*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Arıkan, B. (2018). *Arap dünyasında modern dilbilim çalışmaları* (Tez No. 512899) Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Asutay, M. M. (2012). el-Hasâis ekseninde İbn Cinnî'de ses-anlam ilişkisine bir bakış. *Ekev Akademi Dergisi*, 16(53), 327-340.
- Asutay, M. M. (2019). İlk fikhü'l-luga kitaplarında söz dizim ve anlamsal yoruma bir bakış. *Mütefekkir*, 6(12), 423-440.
- Baltacı, B. (2005). *Şatıbî'nin Kur'an yorumlama yöntemi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Başkan, Ö. (1987, 18-19 Haziran). Türkiye'deki dilbilim çalışmalarında 'benlik' sorunu. A. Kocaman (Ed.), *1. Dilbilim Sempozyumu: Dilbilimin dünü, bugünü, yarını*. Ankara, Türkiye.
- Bilici, M. (2018). *İbrahim Enis'in hayatı, eserleri ve görüşleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Câhız, E. O. A. b. B. (1965). *el-Hayevân* (A. M. Harun, Thk.). Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Câhız, E. O. A. b. B. (1998). *el-Beyân ve't-tebyîn* (4 Cilt). Mektebetü'l-Hancî.
- Civelek, Y. (1997). *Ahmed Fâris eş-Şidyak edebî şahsiyeti ve el-Cevâib gazetesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Civelek, Y. (2002, 17-18 Mayıs). VII-XI. asır İslâm dünyasında dil olgusuna yaklaşımlar ve Batılı dilbilimcilerle mukayesesi. N. Kara (Ed.), *Kur'an ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*. Erzurum, Türkiye.
- Cürcânî, 'A. (2004). *Delâilü'l-î'câz* (M. M. Şâkir, Nşr.). Mektebetü'l-Hancî.
- Çıkar, M. Ş. (2001, 17-18 Mayıs). İlk dönem Arap dilbilimi. N. Kara (Ed.), *Kur'an ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*. Erzurum, Türkiye.
- Daşkiran, Y. (2019). Ta'lik karinesi çerçevesinde cümle öğeleri arasındaki ilişkiler. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23(1), 255-272.
- Demirayak, K., & Çöğenli, M. S. (2000). *Arap edebiyatında kaynaklar*. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Guiraud, P. (1999). *Anlambilim: La Sémantique* (B. Vardar, Çev.). Multilingual Yayınları.
- Hammâdi, M. D. (1980). *Hareketü't-tashîhi'l-lugavî fi'l-asri'l-hadîs*. y.y.

- Hicâzî, M. F. (ty). *İlmü'l-lugati'l-'Arabiyye: Medhal târihi mukâran fî dav'i't-tûrâsi ve'l-lügâti's-Sâmiyye*. Vikâletu'l-Matbûât.
- İbn Cinnî, E. F. O. el-Bağdâdî. (ty). *el-Hasâis* (M. A. en-Neccâr, Thk.). el-Mektebetü'l-İlmiyye.
- İbn Fâris, E. H. (1997). *es-Sâhibî fî fikhi'l-lugati'l-'Arabiyye* (A. H. Besec, Thk.). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kafes, M. (2008). İbn Fâris'in *es-Sâhibî fî fikhi'l-luga* ve *es-Seâlibî'nin Fıkhu'l-luga ve sirru'l-'Arabiyye* adlı eserlerinin içerik ve metot yönünden karşılaştırılması. *Şarkiyat Mecmuası*, 12, 71-94.
- Kafes, M. (2014). İbnü Cinnî'nin *el-Hasâis* ve Suyûtî'nin *el-Müzhir fî ulûmi'l-luga* adlı eserlerinin metot ve içerik yönünden karşılaştırılması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 77-88.
- Karagöz, M. (2009). *Dilbilimsel tefsir ve Kur'an'ı anlamaya katkısı (Hicrî ilk üç asır)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kaya, M. (2008). Modern Arap dilbilim çalışmaları. *Ekev Akademi Dergisi*, 36, 335-350.
- Kınar, K. (2008). *Anlambilimi ve Arap anlambilimi*. Ravza Yayınları.
- Morsî, E. H. A. (2021). *İbn Fâris'in Es-Sâhibî fî fikhi'l-luga adlı eserinin incelemesi ışığında fıkhu'l-luganın bir dilbilimin dalı olarak tanıtımı ve tarihi gelişimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ömer, A. M. (1998). *İlmü'd-delâle*. Âlemu'l-Kutub.
- Rifat, M. (1998). *XX. yüzyılda göstergebilim kuramları 1*. Yapı Kredi Yayınları.
- Sa'rân, M. (ty). *İlmü'l-luga*. Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye.
- Sîbeveyhi, E. B. A. (1988). *el-Kitâb* (A. M. Harun, Thk.). Mektebetü'l-Hâncî.
- Suyûtî, C. (1986). *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-lugati ve envâihâ* (M. A. Câdulmevlâ et al., Thk.). el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Şâfiî, M. b. İ. (1990). *Ahkâmu'l-Kur'an* (A. Abdühâlik, Thk.). Dâru İhyâi'l-'Ulûm.
- Şerif, A. (2020). *Es-Se'âlibî'nin Fıkhu'l-luga ve es-Süyûtî'nin el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luga ve envâ'uhâ eserlerinin karşılaştırılması* (Tez No. 660391) [Yüksek lisans tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Tamba-Mecz, İ. *Anlambilim (La Sémantique)* (N. Sevil, Çev.). İletişim Yayınları.
- Tekin, S. (2010). *Temmâm Hassân ve Arap dilbilim çalışmalarındaki yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Teyfur, M. (2016). *Ebû Hâtim er-Râzî ve Kitâbü'z-Zîne adlı eserinin Arap anlambilim tarihindeki yeri ve önemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Topuzoğlu, T. R. (2009). Seâlibî, Ebû Mansûr. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ss. 236-239). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tuleymât, G. M. (2000). *Fî 'ilmi'l-luga*. Dâru Talâs.
- Ulyan, M. (2014). *el-Hâzimî: Arap anlambilimi* (T. Yurttaş, Çev.). *Bartın Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 89-112
- Uysal, H. (2018). *Ahmet Muhtâr Ömer'in Arap sözlükbilimindeki yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uzun, T. (2000). *el-Câhız ve ilmü'l-lugadaki (dilbilimdeki) yeri*. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 89-118.
- Yenice, M. (2021). *'Abdülkâhir el-Cürcânî ve Temmâm Hasan'a göre anlam bileşenleri (klasik ve çağdaş dönemler bağlamında bir karşılaştırma)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.